

PALEO- AKTUEEL

7

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1996, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: opgraving aan de Minnemastraat, Leeuwarden

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0632 7

PALEO-AKTUEEL

7

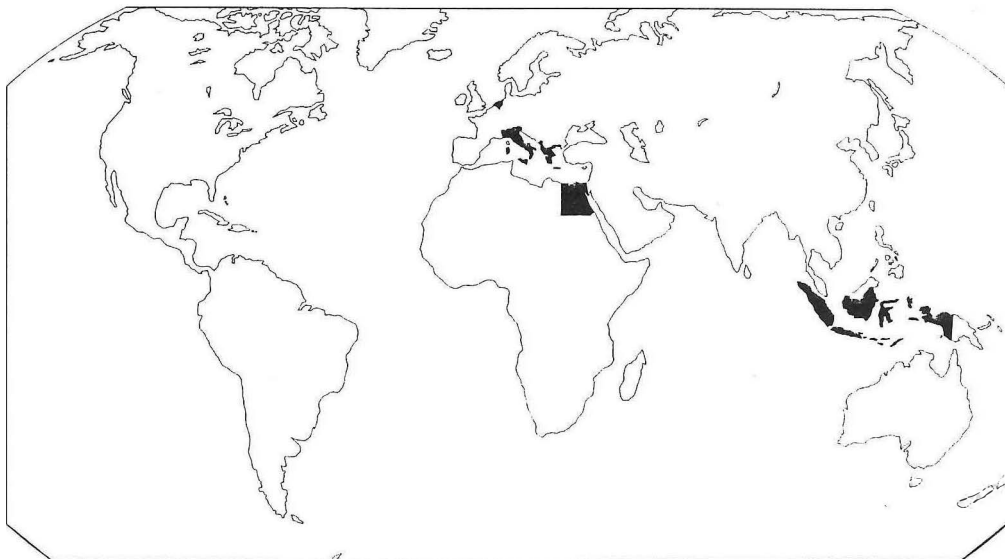
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

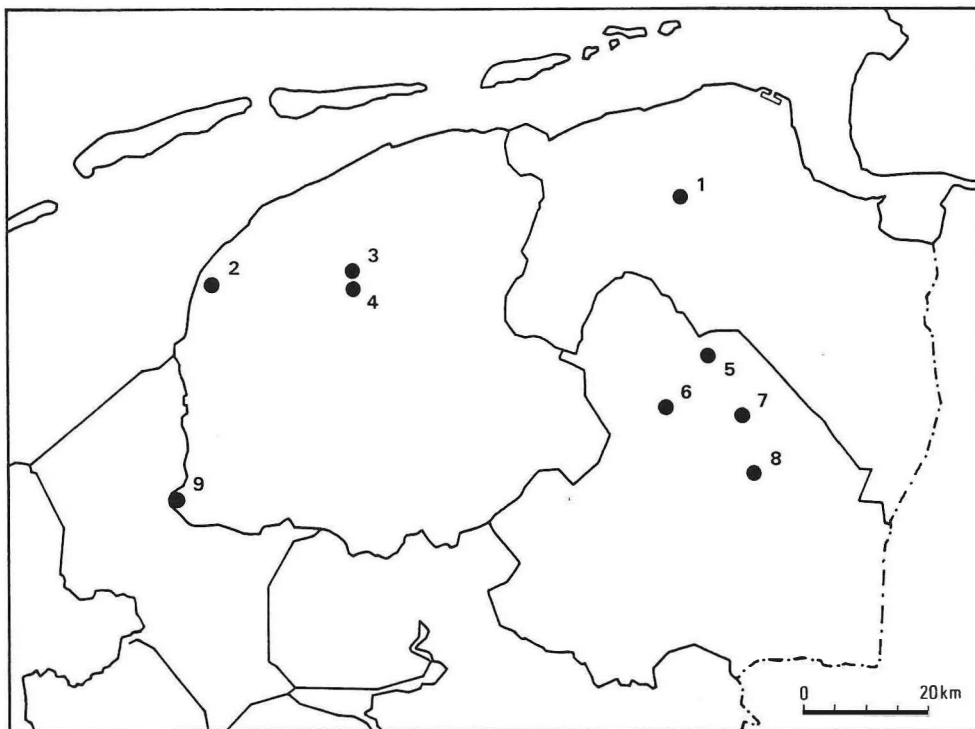
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1996

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Bedum; 2. Wijnaldum; 3. Leeuwarden; 4. Goutum; 5. Schipborg; 6. Peelo; 7. Gieten; 8. Borger; 9. Stavoren.

INHOUD

VOORWOORD	8
D. STAPERT Vuistbijlen: raadselachtige werktuigen uit de Oude Steentijd	9
M.J.L.Th. NIEKUS Het middenpaleolithische vondstcomplex van Nieuwegein (Utr.)	14
D. STAPERT Een veldarcheoloog te fiets: Jan Klaas Boschker (1935-1995)	18
D. STAPERT & G. BOEKSCHOTEN ‘The answer is blowing in the wind’: naar dynamische modellen van steentijdnederzettingen	20
L. JOHANSEN & D. STAPERT Compacte vuursteenconcentraties: werd er iets gemaakt of iets weggegooid?	25
J.M. PASVEER & G.J. BARTSTRA Naalden in de hooiberg. Verslag van een opgraving in Kria, de Vogelkop, Irian Jaya, Indonesië	30
R. BAKKER Op weg naar een nieuwe visie op de <i>landnam</i> ?	34
J. SCHONEVELD Een transhumance in Egypte	40
O.H. HARSEMA De bronstijd als spiegel voor modern Europa: gezochte vergelijking of gouden greep?	43
P.B. KOOI Nederzettingssporen uit bronstijd en ijzertijd op de Daalkampen te Borger (Dr.)	49
M.C. GALESTIN & M. KLEIBRINK Wijgeschenken voor de godin	52
O.H. HARSEMA Het dwarshuis, een eigen Noordwesteuropees bouwprincipe, en zijn betekenis	57
Y. DIJKSTRA, R. REINDERS, V. RONDRI & S.J. TUINSTR De zuidoostpoort van Hellenistisch Halos	62

A. BAKKER & R. REINDERS	
Tetradrachmen en tetrobolen; een muntvondst in Nieuw Halos	66
W. PRUMMEL	
Van beesten, bikkels en weekdieren: zes huizen in Hellenistisch Halos (Griekenland)	70
P. ATTEMA	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (2): de Albano survey	74
J.M. BOS & A. JAGER	
Een terpzool in Goutum-Noord (Fr.): weer raak	79
D.A. GERRETS, A. HEIDINGA & J. DE KONING	
Over oude en nieuwe Friezen. De komst van migranten naar de terp Tjitsma bij Wijnaldum (Fr.)	82
J.M. BOS & J. ZIJLSTRA	
Middeleeuwse fibulae: Wijnaldum in Fries perspectief	86
P.B. KOOI	
Bedum (Gr.), wierde, veenterp, dijkdorp?	88
P.B. KOOI	
Huisinge, een erf in het middeleeuwse Peelo (Dr.)	91
J.M. BOS, Y. DIJKSTRA & J.P. DE ROEVER	
Minnemastraat, Leeuwarden (Fr.): de stadsterp Nijehove-Zuid	94
O.H. HARSEMA	
Het raadsel van de grote gaten van Schipborg (Dr.) na 75 jaar opgelost?	98
A. UFKES	
Archeologie en cultuurhistorie van de essen in de provincie Drenthe	103
J.M. BOS & G.J. DE LANGEN	
Vooronderzoek naar het blokhuis van Stavoren (Fr.)	106
J.T. ZEILER	
Een kalkoense hen en ander gevogelte uit Den Haag	110
H. BUITENHUIS & A.F.L. VAN HOLK	
Botten aan boord	113

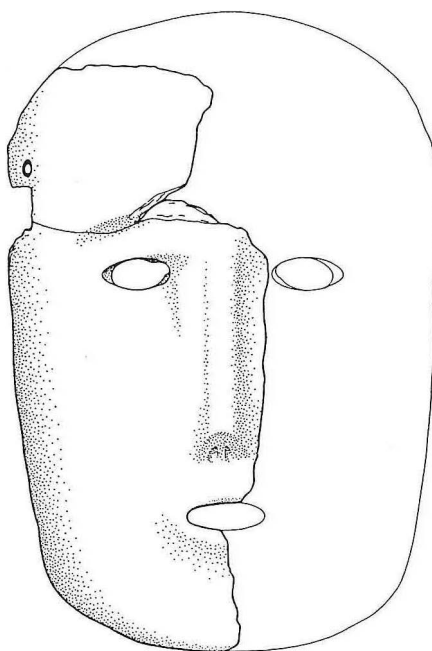
In deze zevende aflevering van *Paleo-aktueel* komen onderzoeksactiviteiten uit 1995 van de Vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen aan bod. Een gedenkwaardig jaar: onderwijs en onderzoek vergden het nodige improvisatietalent; de bibliotheek verdween in containers; kamers en collegeruimten moesten diverse keren worden ontruimd; verhuizers waren steeds druk in de weer. De gebouwen van het voormalige Biologisch-Archaeologisch Instituut aan de Poststraat en de Broerstraat werden grondig verbouwd, om vanaf 1996 aan de Prehistorici en de Mediterraan Archeologen onderdak te bieden.

Het gebouw verloor zijn museumfunctie. Tentoonstellingsruimten werden verbouwd tot werk-kamers. In de tuin vonden 'opgravingen' plaats, samenhangend met de verwijdering van olietanks en vervuilde grond.

In 1996 kan de vakgroep groeien naar eenheid en zijn nieuwe gezicht laten zien. De afbeelding bij dit voorwoord toont het gezichtsmasker uit Middelstum in zijn nieuwe gedaante. Een voorwerp uit mediterrane traditie gevonden in een prehistorische context. Onlangs vond Ernst Taayke tussen de opgeslagen scherven van deze oude BAI-opgraving een bijpassend fragment.

'Een nieuw gezicht'; een goed motto voor 1996.

Reinder Reinders

OVER OUDE EN NIEUWE FRIEZEN. DE KOMST VAN MIGRANTEN NAAR DE TERP TJITSMA BIJ WIJNALDUM (FR.)

Danny Gerrets, Anthonie Heidinga¹ en Jan de Koning

Bij de uitwerking van de opgravingsgegevens van het archeologisch onderzoek op de terp Tjitsma bij het huidige dorp Wijnaldum zijn wij op een fundamentele discussie gestoten, die in het verleden al veel emoties heeft losgemaakt, namelijk de vraag naar de herkomst der Friezen. Er blijkt op de terp Tjitsma te Wijnaldum een duidelijke verandering te hebben plaatsgevonden in ruimtelijke indeling van de 3e-/4e-eeuwse nederzetting ten opzichte van de 5e-eeuwse nederzetting. In de 2e/3e eeuw zien we een aantal NO-ZW georiënteerde podia met daarop gebouwen, opgetrokken met een houten skelet (we moeten hier denken aan de drieschepige huizen, bekend van o.a. Ezinge). Sloten en (dwars)greppels hebben dezelfde oriëntatie. Deze ruimtelijke indeling lijkt te worden gehandhaafd tot het midden van de 4e eeuw. In de 5e eeuw zien we echter de verschijning van zodenhuizen en hutkommen, terwijl we nauwelijks of geen aanwijzingen hebben voor houtskeletbouw. De oriëntatie van de structuren binnen de nederzetting is gewijzigd naar strikt NZ, in sommige gevallen zelfs neigend naar NW-ZO.

Dit was reden om nog eens naar een tweetal andere opgegraven terpen te kijken. Daar bleek eveneens sprake te zijn van een soortgelijke verandering in nederzittingslay out. Een van die onderzochte terpen is de grotendeels nog ongepubliceerde terp van Tritsum. Deze nederzetting bestaat in de midden-Romeinse tijd uit een huispodium, waarop een gebouw met houten palen, omringd door greppels met een NO-ZW-oriëntatie. In de Volksverhuizingstijd hebben sporen meer een N-Z-oriëntatie, hutkommen verschijnen, terwijl paalstructuren lijken te zijn verdwenen. Het is zeer waarschijnlijk, dat bij deze hutkommen zodenhuizen hebben behoord. De conserveringsomstandigheden in Tritsum waren evenals te Wijnaldum zeer ongunstig voor het waarnemen van zodenmuren en daarom zijn deze niet als zodanig herkend.

In de terp van Ezinge, opgegraven door Van Giffen in het begin van de dertiger jaren, is een soortgelijke ontwikkeling zichtbaar, als op de terp van Tritsum en op de terp Tjitsma te Wijnaldum. Weliswaar waren de conserveringsomstandigheden aan de basis van deze terp zo gunstig, dat hier de houten resten van hele woon-stalhuizen konden worden opgegraven, maar hoger in de terp waren de conserveringsomstandigheden veel minder. De eerste meter werd als deklaag in zijn geheel afgegraven. Hierin bevonden zich waarschijnlijk de merovingische en karolingische bewoningssporen, waarvan alleen enig vondstmateriaal is geborgen.

De jongste gedocumenteerde bewoningsfase vormt de Volksverhuizingstijd. Het is opvallend, dat de ruimtelijke indeling van de nederzetting in deze periode ingrijpend gewijzigd is ten opzichte van de voorgaande periode. In de midden- en laat-Romeinse tijd (periode 6a-e) heeft de nederzetting de bekende radiale indeling met woonstalhuizen. In de daarop volgende periode (periode 7a-d) wordt de radiale indeling van de nederzetting uit de voorgaande periode verlaten en ontstaat er een zwerm van hutkommen.

Zodenmuren zijn bekend uit Ezinge, maar vooral in de onderste, best geconserveerde bewoningsslagen. Door hun beperkte oppervlakte leek het altijd al onwaarschijnlijk, dat hutkommen als permanent onderkomen voor mens en dier hadden gediend.

De opgraving in Wijnaldum heeft ons geleerd, dat het waarnemen van zodenstructuren dikwijls zeer afhankelijk is van de weersomstandigheden en de mate van uitloging van de bodem. Bovendien zijn in Wijnaldum zodenstructuren door de bewoningsintensiteit maar zelden volledig bewaard gebleven. Het is daarom aannemelijk, dat er zowel in Tritsum, als in Ezinge zodenhuizen aanwezig zijn geweest (Gerrets, Heidinga & de Koning, in voorber.).

De toenmalige conservator van het Fries Museum, Boeles bracht in 1906 voor het eerst zijn denkbeelden over een Angelsaksische invasie naar buiten en heeft daarmee een heftige discussie op gang gebracht, die nadien nog diverse malen met dezelfde intensiteit oplaaide. Boeles baseerde zijn theorie vooral op de plotselinge verschijning van Angelsaksisch aardewerk en kruisvormige fibulae in het terpengebied en de nauwe Anglo-Friese taalverwantschap. Later heeft Boeles zijn denkbeelden nog diverse malen herhaald in onder andere zijn standaardwerk uit 1927 *Friesland tot de 11e eeuw*. Anderen, waaronder de historicus Gosses, stelden echter dat de komst van Angelsaksisch vaatwerk en ornamentiek niet noodzakelijkerwijs door migratie, maar heel goed door acculturatie verklaard kon worden. De plotselinge verschijning in de opgraving te Ezinge van hutkommen, die geassocieerd konden worden met een brandlaag, zag Boeles als een overtuigend bewijs voor de juistheid van zijn theorie.

Enige jaren na de verschijning van de tweede en herziene druk in 1951 van *Friesland tot de elfde eeuw* werd de discussie nieuw leven in-geblazen door een voordracht voor de Friese Academie van de filoloog Sipma (1953, hierin tevens een overzicht van alle voorgaande literatuur). Sipma wilde niet ontkennen, dat er sprake was van de immigratie van Angelsaksische groepjes in het terpengebied, maar zag toch in de continuïteit van de naam 'Fries', een aanwijzing dat het om kleine aantallen ging, die snel assimileerden tot Friezen. In 1967 volgt nog een uitgebreide reactie van Russchen, die probeert het rigide invasiestandpunt van Boeles te nuanceren door de archeologische, filologische, toponymische en historische gegevens van dat moment nog eens op een rijtje te zetten (Russchen, 1967).

De historische gegevens

Vanaf de eerste eeuw is er sprake van aanvallen op gebieden binnen de Romeinse rijksgrens van-

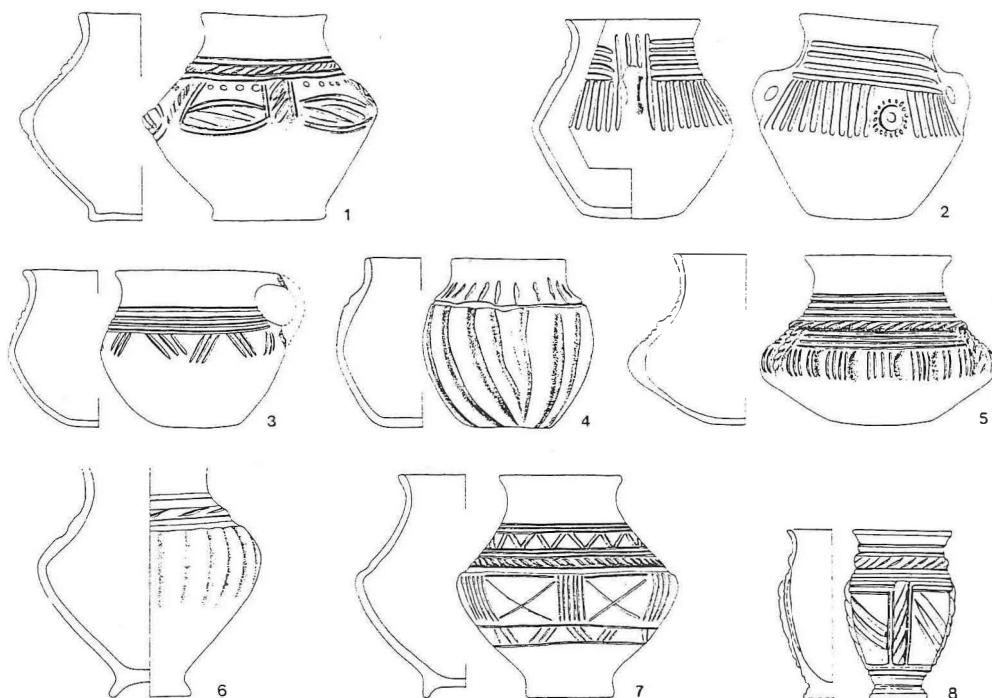

Fig. 1. Versierd Angelsaksisch aardewerk afkomstig uit het Fries terpengebied, naar Knol, 1993.

uit zee. Achtereenvolgens worden Chauken, Friezen, opnieuw Chauken, Franken en tenslotte Saksen genoemd. Eind 3e eeuw wordt de kuststrook aan weerszijden van het Kanaal zelfs aangeduid als 'litus Saxonum'. Het lijkt hier niet zozeer te gaan om grootscheepse aanvallen, gericht op de confiscatie van land, maar veeleer om plundertochten met het vergaren van mobiele rijkdom en roem als het belangrijkste oogmerk. De regelmatig terugkerende historische vermeldingen van dit soort plundertochten geeft al aan dat deze door de Romeinen als hinderlijk werden ervaren. Zij bouwen versterkingen aan de Noordgallische en Oostengelse kust die ten doel hebben deze streken tegen deze plunderaars te verdedigen. De Romeinen ondernemen verscheidene positionele acties tegen deze zeerovers. Het moge duidelijk zijn, dat de Noordzee zich al in de Romeinse tijd heeft ontwikkeld tot verkeersgebied voor Germaanse stammen rondom de Noordzee en dat zij onze wateren kennen als hun broekzak.

Bij de interpretatie van de historische bronnen moeten we er rekening mee houden, dat etnische grenzen in werkelijkheid waarschijnlijk veel vloeierder waren. Stammen verschijnen en verdwijnen in de bronnen, zonder dat duidelijk wordt welk lot zij hebben ondergaan. We moeten er serieus rekening mee houden, dat soms groepen als Fries of Frankisch worden aangeduid, maar dat het dan gaat om bijvoorbeeld Friezen en verfranseerde Friezen, of om Franken en verfranseerde Friezen enz. De aanduiding 'Saks' lijkt zich in de loop van de 4e eeuw te ontwikkelen tot een aanduiding voor zeerover. Binnen het Germaanse cultuurgebied werd dit nog bevorderd door het feit, dat men taal en cultuur deelde. Rondom de Noordzee zal nog een rol hebben gespeeld, dat de hier gesitueerde samenlevingen een sterk maritiem karakter hadden.

We zien soortgelijke ontwikkelingen in de vroege middeleeuwen. Omdat er dan een iets groter aantal schriftelijke bronnen voor handen is, laten dit soort ontwikkelingen zich makkelijker reconstrueren. Zo is er geregeld sprake van aanvallen van Noren of Denen op de Engelse kust, algemeen aangeduid als Noormannen of Wikingen, maar waarvan ook groepen Friezen deel uitmaken, terwijl de Friezen zelf toch geregeld slachtoffer waren van plundertochten van

deze Scandinaviërs. Blijkbaar viel het moreel goed te verantwoorden om te heulen met de vijand, indien dat zo uitkwam.

De archeologische gegevens

Ernst Taayke heeft ons door zijn studie van het inheemse aardewerk belangrijke inzichten verschaft met betrekking tot de demografie in de Romeinse tijd (Taayke, in druk). Zijn bevindingen ten aanzien van het aardewerk sluiten goed aan bij de ontwikkeling van de nederzittingsstructuren in Ezinge, Tritsum en op de terp Tjitsma te Wijnaldum, die wijst op een onderbreking in de bewoning. Vanaf de tweede helft van de 3e eeuw vindt een sterke bevolkingsafname plaats. Terpen in de lagere delen van de kwelder worden opgegeven en uiteindelijk komt de laatste bewoning op terpen zoals Tjitsma, Driesumerterp en Hoogeteintum rond het midden van de 4e eeuw eveneens ten einde.

Naast discontinuïteit in het aardewerk is er tevens sprake van discontinuïteit in het grafbestel (van crematie en bijzetting zonder bijgiften in zogenaamde *Brandgruben* naar crematie met bijgiften in urnen en inhumatie in formele grafvelden).

Een andere mogelijke aanwijzing voor discontinuïteit is het vrijwel ontbreken van prehistorische plaatsnamen in Friesland.

Ook wat betreft het aantal munten is Friesland in de 4e/begin 5e eeuw opvallend leeg.

Rond het midden van de 5e eeuw komen immigranten naar het terpengebied, gevolgd door een sterke bevolkingsgroei. Getuige de nieuwe materiële cultuur van deze nieuwkomers (dierkopfibulae, grote gelijkarmige fibulae, angelsaksisch vaatwerk), waren zij afkomstig uit het oostelijk Noordzeegebied.

Conclusies

Alhoewel de contacten met de gebieden, die vroeger deel uitmaakten van het Romeinse Rijk, snel weer worden opgenomen, richten de Friese bewoners van het terpengebied zich vanaf het midden van de 5e eeuw vooral op het Germaanse cultuurgebied rondom de Noordzee. De Nederlandse/Noordduitse kuststreek vormt een

maritiem landschap, dat grotendeels was afgesneden van de pleistocene zandgronden door een brede veengordel. Voor de bewoners van deze kuststreek was de zee het belangrijkste verkeersgebied.

Door archeologen en historici wordt vrijwel uitsluitend over Angelen en Saksen gesproken, als het gaat om de etnische identiteit van de immigranten in het terpengebied. Er zijn echter enkele historische vermeldingen en enkele archeologische vondsten, die erop wijzen, dat we ook met Juten rekening moeten houden, terwijl we andere groepen evenmin moeten uitsluiten. Etnische grenzen zijn zeer vloeïend in deze periode en het is niet onmogelijk, dat het gamma aan etnische groepen veel rijker geschakeerd was, dan de historische bronnen doen vermoeden.

Dat gedurende de Volksverhuizingstijd culturele banden geschapen werden, die verder gingen dan strikt economische belangen alleen, moge blijken uit de cultuuromslag die deze te weeg heeft gebracht. Het nieuwe type koningschap dat zich in de Romeinse ijzertijd in het Germaanse achterland ontwikkelt en waarin mobiele rijkdom een centrale rol speelt, lijkt zich pas in de Volksverhuizingstijd westwaarts te verspreiden. De immigranten uit het oostelijk Noordzeegebied namen niet alleen een nieuwe materiële cultuur met zich mee, maar tevens een nieuwe kijk op de wereldorde. Zij gaven gestalte aan een samenleving, die later zou uitmonden in de vorming van het Friese koninkrijk.

Summary

Around the middle of the 4th century AD the terp region was abandoned by the 'Old Frisians' and starting around the middle of the 5th century immigrants (New Frisians) began to re-occupy the region. The discontinuity is shown by changes in settlement-layout and changes in material culture.

Literatuur

- Gerrets, D.A., H.A. Heidinga & J. de Koning, in voorber. Origin and development of the settlement(-structure) on the terp Tjitsma. A preliminary overview. In: J.C. Besteman, J.M. Bos, D.A. Gerrets & H.A. Heidinga (eds.), *The excavation near Wijnaldum. Reports on Friesland in Roman and medieval times*. First volume.
- Knol, E., 1993. *De Noordnederlandse kustlanden in de vroege middeleeuwen*. Diss. VU Amsterdam. Groningen.
- Russchen, A., 1967. *New light on Dark-Age Frisia*. Drachten.
- Sipma, P., 1953. Een Angelsaksische invasie in Friesland? *It Beaken* 15, pp. 162-186.
- Taayke, E., in druk, *Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande, 600 v.Chr. bis 300 n.Chr.* Amersfoort.